

RENATA CIOŁEK

**ZNALEZISKA MONET RZYMSKICH NA ŚLĄSKU:
WNIOSKI Z NOWEGO INWENTARZA**

Celem artykułu jest omówienie znalezisk monet rzymskich na Śląsku oraz ustalenie chronologii i okoliczności przepływu monet rzymskich z terenów Cesarstwa Rzymskiego na badany obszar. Problematyka ta omówiona zostanie z uwzględnieniem poszczególnych nominałów oraz kategorii znalezisk. Podstawą analiz jest katalog znalezisk monet rzymskich z terenu Śląska, opublikowany w 2008 r.¹ W niektórych przypadkach, w celu lepszego pokazania specyfiki znalezisk monet rzymskich ze Śląska, przywołane będą jako tło porównawcze odkrycia z innych obszarów Polski, przede wszystkim z Małopolski i Pomorza, niekiedy także Mazowsza². Regiony te są stosunkowo dobrze przebadane i mają w miarę aktualne inwentarze znalezisk³.

Badany obszar Śląska obejmuje południowo-zachodnią część Polski. Zachodnia i południowa granica jest jednocześnie polityczną granicą z Niemcami, Czechami i Słowacją. Wschodnia granica obszaru objętego badaniami, determinowana zasięgiem opublikowanego inwentarza małopolskiego, jest wyznaczona przez rzeki Sołę, Wisłę, Przemszę, Czarną Przemszę i Liswartę. Na północy linia graniczna analizowanego terenu to granice województw opolskiego i dolnoślą-

¹ Ciołek 2008a. Za pomoc przy opracowaniu znalezisk monet rzymskich ze Śląska chciałabym podziękować Panu Dr. Dirkowi Backendorfowi (projekt *Fundmünzen der Antike*, Frankfurt a.M.). Panu Prof. Borysowi Paszkiewiczowi (Instytut Archeologii, Uniwersytet Wrocławski) dziękuję za szereg cennych wskazówek przy pisaniu tego artykułu. Artykuł stanowi rozszerzoną wersję pracy *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Schlesien*, złożonego do druku w serii *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, Berlin 2010. Autorka przygotowuje monografię znalezisk monet rzymskich na Śląsku, gdzie zostaną m.in. opisane znaleziska wymagające obszerniejszego komentarza, na który nie było miejsca w inwentarzu.

² Nazwy te stosujemy tutaj w umownym znaczeniu, nadanym im w literaturze opisującej znaleziska z okresu rzymskiego (zob. przypis następny), różnym od uzusu historyków średniowiecza i nowożytności oraz od obecnej nomenklatury administracyjnej.

³ Dla Małopolski: Kunisz 1985; dla Pomorza: Ciołek 2007; dla Mazowsza: Kubiak 1979; wschodnie Mazowsze i Podlasie patrz Romanowski 2008.

skiego oraz powiatu wschowskiego. Na obszarze województwa lubuskiego granica biegnie wzdłuż Odry (inwentarz objął obydwie brzozy rzeki)⁴. Obszar badań obejmuje łącznie powierzchnię około 43 000 km².

1. PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Baza źródlowa, wykorzystywana podczas prac nad katalogiem z 2008 r., różni Śląsk od innych obszarów Polski. Najważniejszym bowiem źródłem były tutaj materiały archiwalne. Blisko 60% znalezisk monet z terenu Śląska jest udokumentowanych w archiwaliach. Dotyczy to przede wszystkim tych odkryć, które dokonane zostały od końca XIX w. do roku 1945, a zatem z okresu największego przyrostu informacji o znaleziskach monet. Około 33% wszystkich informacji o znaleziskach monet rzymskich opublikowanych zostało w czasopismach i — rzadziej — w monografiach⁵. Są to przede wszystkim znaleziska z okresu do połowy XIX w. Stosunkowo najrzadziej spotykamy na Śląsku oryginalny materiał, a więc zachowane monety. Egzemplarze te stanowią tylko 8% wszystkich zarejestrowanych znalezisk i pochodzą z odkryć dokonanych przede wszystkim w ostatnich 10 latach. Znany je głównie ze zbiorów prywatnych, a tylko kilka egzemplarzy znajduje się w kolekcjach muzealnych. O miejscu przechowywania zdecydowanej większości monet znalezionych przed II wojną światową nic nie jest wiadome. Jedynie w Muzeum Narodowym we Wrocławiu zachowało się pięć monet, w przypadku których możliwe było ustalenie miejsca ich znalezienia w skarbie z miejscowości Wolany (pow. Kłodzko, woj. dolnośląskie)⁶.

Pierwsze wzmianki na temat znalezisk monet starożytnych pojawiły się na Śląsku stosunkowo wcześniej, bo już w połowie XVII w. Początkowo jednak były to przeważnie tylko ogólne wzmianki o znalezieniu dużej liczby monet starożytnych, albo wręcz tylko o odkryciu numizmatów bez podawania wskazówek dotyczących chronologii. W XVIII w. obserwuje się coraz większą staranność informacji o lokalizacji miejsca znalezienia zabytków, a także pierwsze dane dotyczące emitenta albo ogólnie czasu emisji⁷. Co ciekawe, w XVIII w. odnotowano więcej informacji o znaleziskach monet rzymskich na Śląsku niż w ciągu XX w. po 1945 r. (zob. ryc. 1). Jeszcze w XX w. zdarzało się jednak, że znaleziska były błędnie interpretowane jako „antyczne”. Przykładem może być znalezisko z okolic Kietrza (pow. Głubczyce), które zawierało monety określone i opublikowane jako rzymskie, z informacji archiwalnych wynikało natomiast niezbicie, że w rzeczywistości mamy tu do czynienia z monetami papieża Piusa IX

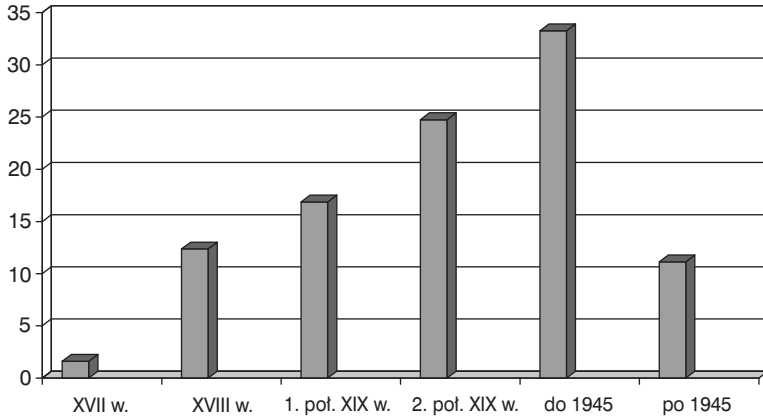
⁴ Dokładny zasięg inwentarza (por. przypis 2) patrz Ciołek 2008a, s. 7, mapa s. 346–347.

⁵ Odwrotnie jest w przypadku bazy źródlowej dla Pomorza, gdzie w archiwaliach mamy odnotowane zaledwie kilka procent znalezisk. Spowodowane to jest głównie faktem, że zachowało się niewiele materiałów archiwalnych z tego terenu. Patrz Ciołek 2007, s. 272.

⁶ Ciołek 2008a, s. 283–285, nr 433.

⁷ Więcej na ten temat patrz Ciołek 2006.

(1846–1878)⁸. Monety miały zostać znalezione przed 1925 r., w kretowisku, przy drodze z Kietrza (Katscher) do Księżego Pola (Knispel)⁹.

Ryc. 1. Przyrost informacji o znaleziskach monet rzymskich na Śląsku w okresie XVII–XX w.
 Fig. 1. Increase in information on Roman coin finds in Silesia over the period 17th–20th centuries

Największy przyrost informacji — można określić go jako lawinowy — widzimy w drugiej połowie XIX i w pierwszej połowie XX w. Łączy się to z intensywnym rozwojem instytucji naukowych na Śląsku i ich szczególną aktywnością w tym właśnie czasie. Jest to też wynikiem regulacji prawnej oraz różnorodnych korzystnych okoliczności, które powodowały wzmożone odkrywanie monet. Chodzi tu przede wszystkim o rozwój rolnictwa i przemysłu, intensywną budowę sieci dróg i kolei żelaznej. Znaleziska dokonywane były dzięki głębokiej orce (do około 80 cm) za pomocą maszyn parowych. W drugiej połowie XIX w. zyskała na znaczeniu uprawa ziemniaków (wiele monet znalezionych zostało właśnie podczas kopania ziemniaków) oraz wydobywanie torfu.

Intensywna rejestracja znalezisk monet antycznych na Śląsku znalazła odbicie w materiałach archiwalnych¹⁰. Są to przede wszystkim poniemieckie archiwalia z czasu przed II wojną światową¹¹. Mamy zatem do czynienia z różnego rodzaju

⁸ Ciółek 2008a, s. 112 (Falsche Fundangabe).

⁹ Dokładna analiza informacji archiwalnych o tym znalezisku por. Chojecki 2003, s. 19–22.

¹⁰ Demidziuk 2007.

¹¹ Archiwalia muzealne: Königliches Museum für Kunst und Altertümer (Breslau, 1815–1862), Museum Schlesischer Altertümer (Breslau, 1858–1899), Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer (Breslau, 1899–1945); archiwalia instytucji naukowych: Schlesischer Altertumsverein (Breslau, 1858–1945); instytucji konserwatorskich: Staatlicher Vertrauensmann für Bodenaltertümer (Breslau, 1920–1945), Landesamt für Vorgeschichtliche Denkmalpflege (Breslau, 1931–1937), Landesamt für Vorgeschichte (Breslau, 1937–1945). Za informacje na temat wrocławskich archiwaliów chciałabym serdecznie podziękować

notatkami, sprawozdaniami, licznymi urzędowymi i prywatnymi listami, prywatnymi kartotekami¹², ale także oficjalnymi książkami inwentarzowymi muzeów. Chodzi tutaj o tzw. *Zugang-* i *Eingangverzeichnisse*, czyli różnego rodzaju spisy informacji oraz wykazy nabytków muzeów. Dla starożytności śląskich dysponujemy także jedynym w swoim rodzaju zbiorem klisz fotograficznych na szkło, datowanych na początek XX w. Zbiór ten zawiera doskonałej jakości zdjęcia monet znalezionych na terenie Śląska¹³. Fotografie wielokrotnie pozwoliły na weryfikację określeń monet, ale także na stwierdzenie zdublowanych lub fałszywych informacji¹⁴.

2. ZNALEZISKA MONET RZYMSKICH NA ŚLĄSKU NA TLE PORÓWNAWCZYM KULTUR PRZEWORSKIEJ ORAZ WIELBARSKIEJ

Na terenie Śląska zarejestrowano w katalogu, obejmującym okres do końca 2007 r., łącznie 487 stanowisk, na których dokonano znalezisk monet rzymskich¹⁵. Zastosowano tutaj ogólny podział znalezisk na skarby i znaleziska drobne, z dalszym podziałem tych ostatnich na grobowe, osadnicze i luźne, czyli takie, których kontekst archeologiczny nie jest nam znany¹⁶. Ze stanowisk tych pochodzi co najmniej 48 skarbów oraz 1002 egzemplarze ze znalezisk drobnych, w tym 68 grobowych i 18 osadniczych (na 17 stanowiskach). Reszta to monety znalezione zespołowo lub luźno. Oddzielną grupę stanowią monety rzymskie odkryte w zespołach lub kontekstach późniejszych, głównie średniowiecznych. Na omawianym obszarze zanotowano 14 takich przypadków. W sumie liczba zarejestrowanych monet przekroczyła 10 000 egzemplarzy.

Panu Krzysztofowi Demidziukowi (Muzeum Archeologiczne, Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia). Archiwalia te przechowywane są w następujących instytucjach: Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu (Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia), Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Muzeum w Raciborzu, Muzeum w Cieszynie, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Münzkabinett Berlin.

¹² Można tutaj wymienić kartotekę Gottlieba Büschinga (znaną jako Katalog B i C, obecnie przechowywaną w Muzeum Archeologicznym, Oddział Muzeum Miejskiego we Wrocławiu), kartotekę Kurta Reglinga (przechowywana w Münzkabinett w Berlinie), oraz kartotekę Martina Jahna (obecnie w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

¹³ Ten unikatowy zbiór klisz przechowywany jest w archiwum Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu (oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia). Fotografie pochodzą z okresu od lat dziewięćdziesiątych XIX w. do roku 1945.

¹⁴ W sumie wśród informacji o znaleziskach monet rzymskich na Śląsku stwierdzono 98 danych, które okazały się być nieprawdziwe lub zdublowane. W trzech przypadkach zdublowano nawet nieprawdziwe dane. Fakt ten zasługuje na podkreślenie, ponieważ liczba nieprawdziwych informacji jest stosunkowo duża i miała istotny wpływ na dotychczasowe analizy materiału z omawianego terenu i ewentualne wnioski końcowe.

¹⁵ Patrz Ciołek 2008a, s. 346–347, mapa 1.

¹⁶ Patrz Suchodolski 1999, s. 280, 282.

Na Śląsku reprezentowane są prawie wszystkie kategorie znalezisk, z ważnym wyjątkiem depozytów o charakterze wotywnym. Jest wprawdzie możliwe, że mamy z tym ostatnim do czynienia w Nowej Cerekwi, wymaga to jednak jeszcze wielu analiz i przede wszystkim nowych danych wspierających to przypuszczenie. Pierwsze badania w Nowej Cerekwi, które pozostawiły po sobie obszerną dokumentację archiwalną oraz publikacje, pochodzą jeszcze z XIX w. Do II wojny światowej na polach Nowej Cerekwi i sąsiednich miejscowości znaleziono łącznie ponad 200 monet. Wszystkie były rozproszone i nie tworzyły skupień¹⁷. W ostatnich latach doszło wiele nowego materiału z tego terenu. Według mojej wiedzy, było to co najmniej 400 nowych monet¹⁸.

a. Skarby

Na terenie Śląska znalezionych zostało przynajmniej 48 skarbów monet rzymskich. Należy sądzić, że było ich w istocie znacznie więcej. Mamy bowiem sporo bardzo ogólnych wiadomości typu „znalezisko monet rzymskich” lub „liczne rzymskie monety”, pochodzących z XVIII, ale również z XIX w. Jako tło porównawcze może posłużyć tutaj dużo większy teren Pomorza, gdzie zarejestrowano 45 skarbów, oraz Małopolska z liczbą 65 skarbów. Istniało przekonanie, że na Śląsku występują głównie znaleziska pojedyncze lub kumulatywne, skarby monet zaś są zjawiskiem rzadszym¹⁹. Zarejestrowana liczba znalezisk skarbów oraz porównanie ich z danymi z innych obszarów wskazuje, że skarby na omawianym terenie wcale nie należą do zjawisk wyjątkowych.

Tabela 1. Zestawienie skarbów monet ze Śląska

Nominał	Chronologia	Liczba skarbów
Denary	Do początku III w.	21
Monety brązowe	I–III w.	2
	IV w.	3
	Nieokreślone	2
Monety złote (?)	III w.	2
Skarby mieszane nominalowo	AR III w. + AE IV w.	2
	AE + AR IV w.	1
Nieokreślone	Rzymskie (?)	15
Suma		48

¹⁷ Na temat znalezisk z Nowej Cerekwi (Deutsch Neukirch i Bieskau) mamy do dyspozycji liczne dokumenty archiwalne, które zawierają szczegółowe sprawozdania z niemieckich wykopalisk sprzed 1945 r.; por. Ciołek 2008a, s. 158–170, nr 250–253.

¹⁸ Znaleziska monet rzymskich z Nowej Cerekwi będą przedmiotem szczegółowego, odrębnego opracowania autorki niniejszego artykułu.

¹⁹ Zob. Lind 1981, mapa.

Najwięcej skarbów śląskich zawierało tylko denary, bez domieszek innych nominałów. Odnotowano 21 takich zespołów. Relatywnie często spotykane są także skarby monet brązowych. Szczególnie ważne są trzy skarby z monetami brązowymi z IV w., ponieważ na ziemiach Polski tego typu zespoły nie są zbyt częste²⁰. Skarby monet złotych praktycznie na Śląsku nie występują; dwa znaleziska są określone jako niepewne, nie jest bowiem znana ich struktura chronologiczna. Ostatnia grupa depozytów, dość liczna, ma nieokreśloną chronologię i metal. Można jedynie przypuszczać, że przynajmniej w większości były to skarby denarów.

Struktura większości skarbów znalezionych na Śląsku jest nieznaną. W kilku przypadkach zespoły zostały jedynie ogólnie scharakteryzowane, lepiej zaś przebadany jest tylko jeden — znaleziony po II wojnie światowej we Wrocławiu. Uchwycony został w całości i znajduje się obecnie w Gabinetie Numizmatycznym w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu²¹. Z 21 skarbów denarów znamy nieco lepiej strukturę chronologiczną jedynie siedmiu (patrz tab. 2). Na podstawie dostępnych informacji można powiedzieć, że są one typowe dla kultury przeworskiej i wielbarskiej. Lepiej poznane zespoły śląskie ani nie zawierają wyjątkowych monet (np. monet z otworkami, naśladownictw, unikatów itd.), ani nie odróżniają się od większości pozaśląskich strukturą chronologiczną.

Tabela 2. Rozpiętość chronologiczna lepiej przebadanych skarbów ze Śląska

Skarb \ Lata	54–68	69	69–96	96–117	117–138	138–161	161–180	180–192	193–211	
Błotnica Strzelecka	→									
Dziedzice			→							
Głogów		→								
Kończyce Małe		→								
Ochodze		→								
Wrocław (ul. Pomorska)		→								
Zakrzów	→									

Denary ze skarbów śląskich pochodzą z czasu od drugiej połowy I w. do początku panowania Septymiusza Sewera. Zestawienie rozpiętości chronologicznej skarbów w tabeli (por. tab. 2) wskazuje wyraźnie, że zespoły te musiały przekroczyć granice rzymskiego państwa w krótkim czasie między końcem rządów

²⁰ Bursche 1996, *passim*.

²¹ Wojtowicz 1967, s. 210–267; Ciołek 2008a, s. 293–295, nr 447.

Marka Aureliusza a pierwszymi latami panowania Septymiusza Sewera, a dokładniej do czasu przeprowadzenia przez niego reformy monetarnej w 194 r.²²

Liczba śląskich skarbów denarów — ponad 20 znanych depozytów — wskazuje, że ludność kultury przeworskiej, zamieszkująca tereny obecnego Śląska, była ważnym odbiorcą rzymskiego pieniądza u schyłku II w., choć największe koncentracje na terenie osadnictwa przeworskiego tworzą zespoły denarów w Małopolsce oraz w Polsce Środkowej²³.

b. Znaleziska grobowe

Na terenach zajmowanych przez osadnictwo kultury przeworskiej i wielbarskiej monety rzymskie występują w kontekstach grobowych rzadko lub bardzo rzadko. Jeśli jednak porównamy znaleziska grobowe ze Śląska i z innych obszarów kultury przeworskiej, dla których dysponujemy dawniej wydanymi katalogami, a zatem z Małopolską i zachodnią częścią Mazowsza²⁴, to widzimy wyraźnie, że na Śląsku rzymskie monety występują w grobach częściej niż tam (por. tab. 3). Pośród ponad 1000 monet ze znalezisk drobnych na Śląsku z grobów pochodzi 68 sztuk²⁵.

Tabela 3. Znaleziska monet rzymskich w grobach kultury przeworskiej

Teren	Dane statystyczne	Znaleziska drobne	Liczba monet w grobach	Udział monet w grobach
Śląsk (Ciołek 2008)		1002 egz.	68 egz.	6,8%
Małopolska (Kunisz 1985)		641 egz.	21 egz.	3,3%
Zachodnie Mazowsze (Kubiak 1979)		106 egz.	5 egz.	4,7%
Suma		1749 egz.	94 egz.	5,3%

Jest więc ich tutaj najwięcej pod względem liczebnym, ale także jest to zdecydowanie największy udział procentowy monet z grobów we wszystkich znaleziskach drobnych z terenów kultury przeworskiej. Z wyciąganiem dalej idących wniosków oraz próbą wyjaśnienia tego zjawiska należy się jednak wstrzymać do czasu opracowania uaktualnionych inwentarzy znalezisk monet rzymskich z pozo-

²² Dokładna data przeprowadzenia tej reformy nie jest ustalona, wysuwany jest rok 194 lub 196. Na ten temat patrz F. Beyer 1995, *passim*. W niniejszym artykule przyjęłam rok 194 za A. Kuniszem (2001, s. 343).

²³ Por. Kunisz 1973; Kunisz 1985.

²⁴ Znaleziska monet rzymskich z terenu Małopolski patrz Kunisz 1985; z terenu zachodniego Mazowsza patrz Kubiak 1979.

²⁵ Wykaz znalezisk grobowych na Śląsku patrz Ciołek 2008a, s. 332.

stałych terenów osadnictwa przeworskiego. Za tę wyróżniającą się pozycję Śląska może bowiem być odpowiedzialny stan badań.

Na uwzględnianych tutaj terenach kultury przeworskiej znaleziono łącznie w grobach co najmniej 94 monety²⁶, a zatem ponad 5% wszystkich odkrytych pojedynczo. Numizmaty te pochodzą z okresu od I do początków IV w., przy czym zdecydowanie przeważają denary z czasów panowania dynastii Antoninów. Egzemplarze z III w. występują tylko sporadycznie. Rozdział chronologiczny monet w grobach kultury wielbarskiej wygląda analogicznie²⁷. Widzimy jednak dużą różnicę częstości występowania monet w grobach obydwu kultur archeologicznych: monety rzymskie w grobach kultury wielbarskiej są częściej spotykane niż w grobach kultury przeworskiej. Stanowią one bowiem blisko 14% wszystkich drobnych znalezisk monet z terenu tej kultury²⁸. Słaba dokumentacja, albo — najczęściej — brak dokumentacji nie pozwala jednak na bardziej szczegółowe interpretacje.

Na śląskich cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich najczęstszym nominałem znajdujących monet są pełnowartościowe denary. Pochodzą one z okresu od drugiej połowy I w. do schyłku wieku II. Stosunkowo liczną grupę wśród znalezisk grobowych tworzą także aureusy z I–III w. Zostały one zarejestrowane w dziewięciu grobach kultury przeworskiej na Śląsku (Łagiewniki, pow. Dzierżonów; Masłowice Dąbrowa, pow. Trzebnica; Masłów, pow. Trzebnica; Oleśnica–okolica, pow. Oleśnica; Piskorzyna, pow. Wołów; Sienice, pow. Dzierżonów; Strzelin, pow. Strzelin; Wińsko, pow. Wołów; Wrocław Zakrzów, pow. m. Wrocław)²⁹, a w trzech grobach odnotowano cztery solidy z okresu panowania dynastii konstantyńskiej (Pęciszów, pow. Trzebnica — dwa egz.; Raków, pow. Głubczyce; Żerniki Wielkie, pow. Wrocław)³⁰. Monety innych nominałów i z innych czasów są bardzo rzadko spotykane. Te obserwacje, dokonane na monetach z cmentarzysk, pokrywają się z ustaleniami chronologii napływu monet rzymskich na obszary kultury przeworskiej i wielbarskiej³¹.

Monety zaopatrzone w otworki pochodzą głównie z grobów kultury wielbarskiej, i to mimo że — ogólnie rzecz biorąc — monety przystosowane do zawieszania (z otworem lub uszkiem) w grobach tej kultury archeologicznej są zjawiskiem bardzo rzadkim. Monety z otworkami stanowią bowiem zaledwie 1% całej puli drobnych znalezisk monet, ale jeśli występują, to najczęściej w kontekstach właśnie grobowych³². Z pewnością monety z otworkami albo z uszkami występowały

²⁶ Tyle przypadków zostało zakwalifikowanych do danej kategorii znalezisk na podstawie wiadomości z archiwaliów lub literatury. Najczęściej mamy jednak tylko samą informację o znalezisku, bez danych o kontekście. W tej grupie znalezisk (omówionej osobno dalej) z pewnością są także monety będące wyposażeniem grobowym.

²⁷ Ciołek 2008b, s. 159, tab. 4.

²⁸ Ciołek 2008b, s. 158–159.

²⁹ Ciołek 2008a, s. 139, 143, 145, 184, 197, 227, 239, 276, 298.

³⁰ Ciołek 2008a, s. 193, 216, 315.

³¹ Ciołek 2003, s. 26.

³² Więcej na ten temat zob. Ciołek 2008b, s. 159–160.

dużo częściej, w literaturze jednak zazwyczaj pomijano takie informacje, zwłaszcza przed połową XIX w. Odmianą sytuację obserwujemy na terenie kultury przeworskiej. Monety zaopatrzone w otworki lub uszka zdarzają się w grobach tej kultury tylko sporadycznie. Na stosunkowo dobrze przebadanym obszarze Śląska zarejestrowano tylko jeden przypadek monety z otworkiem, a mianowicie aureus z Łagiewnik (pow. Dzierżoniów)³³, oraz cztery solidy z uszkami znalezione w trzech grobach, w miejscowościach: Pęciszów (pow. Trzebnica), Raków (pow. Głubczyce) i Żerniki Wielkie (pow. Wrocław)³⁴. Szczególnie godny uwagi jest fakt, że wszystkie znane monety z otworkami lub uszkami z grobów kultury przeworskiej są złote, i wszystkie pochodzą ze Śląska. Na pozostałych obszarach nie odnotowano do tej pory takiego przypadku. Dane te są zatem zupełnie odmienne od przytoczonych dla kultury wielbarskiej. Monety z grobów tamtej kultury są też bardziej zróżnicowane pod względem nominału: głównie są to srebrne denary, a rzadziej monety brązowe oraz złote. Zauważmy, że na Pomorzu, a zatem na terenie ze szczególnie dużą liczbą znalezisk solidów, nie odnotowano żadnego solidu w roli wyposażenia grobowego.

c. Znaleziska osadnicze

W porównaniu z innymi kulturami archeologicznymi z okresu wpływów rzymskich kultura przeworska wykazuje dużą liczbę znalezisk monet z osad. Na terenie osadnictwa przeworskiego zarejestrowano łącznie co najmniej 160 egzemplarzy na 45 stanowiskach archeologicznych. Znaleziska osadnicze stanowią prawie 10% wszystkich znalezisk monet rzymskich z obszaru kultury przeworskiej. Dane te są jednak nieco zniekształcone przez znaleziska z terenu wyjątkowej pod wieloma względami osady w Jakuszowicach, pow. Kazimierza Wielka. Tylko z tej osady, uważanej za „port of trade”, znanych jest bowiem ponad 100 monet. Stanowisko to jest jednak jednym z najlepiej przebadanych, a ponadto zastosowano tu podczas badań przeszukiwanie za pomocą wykrywaczy metali. Efektem jest właśnie zaskakująco duża liczba znalezisk monet³⁵.

W grupie znalezisk osadniczych z uwzględnianych tutaj terenów kultury przeworskiej odkrycia ze Śląska stanowią relatywnie niewielki odsetek, bo jedynie 1% (por. tab. 4). Są to przede wszystkim denary, wszystkie z okresu od końca I do II wieku.

Większość informacji o znaleziskach monet z osad jest bardzo ogólna. Pewne jest jedynie ich datowanie na okres wpływów rzymskich. Znaleziska te dokonane zostały przed II wojną światową i dobrze, jeśli mamy chociaż wiadomość o znalezieniu razem z monetą także innych zabytków, np. fragmentów ceramiki. Bliższe informacje mamy jedynie o znaleziskach z Kietrza (pow. Głubczyce), gdzie moneta Kommodusa została znaleziona z fibulą typu 15 według Almgrena³⁶, oraz

³³ Ci o ł e k 2008a, s. 139, nr 218.

³⁴ Zob. przypis 30.

³⁵ R o d z i ń s k a - N o w a k 2006; także B u r s c h e e.a. 2000.

³⁶ Według określenia K. Godłowskiego, por. G o d ł o w s k i 1973, s. 286.

z miejscowości Niedźwiednik (pow. Ząbkowice Śląskie), gdzie w osiedlu z fazy D znaleziono kolejną monetę Kommodusa³⁷.

Tabela 4. Znaleziska monet rzymskich z osad kultury przeworskiej

	Znaleziska drobne	Liczba monet na osadach	Udział monet na osadach z poszczególnych terenów	Udział monet na osadach z uwzględnieniem innych terenów przeworskich ³⁸
Śląsk (Ciołek 2008)	1002 egz.	18 egz.	1,69%	0,97%
Małopolska (Kunisz 1985)	641 egz.	138 egz.	21,53%	8,47%
Zachodnie Mazowsze (Kubiak 1979)	106 egz.	5 egz.	4,7%	0,3%
Suma	1749 egz.	160 egz.		9,15%

Jeśli porównamy te obserwacje z wnioskami wyciągniętymi na podstawie znalezisk monet z terenu kultury wielbarskiej³⁹, to również i pod tym względem widzimy duże różnice między obydwoma kulturami. Za mało wprawdzie przebadano stanowisk kultury wielbarskiej o charakterze osadniczym, z pewnością jednak większość znalezisk monet bez znanego nam kontekstu archeologicznego pochodzi w istocie z terenów osad⁴⁰, nie mamy tylko na ten temat informacji *expressis verbis*.

d. Znaleziska luźne

Większość wśród znalezisk luźnych monet dokonanych na terenie Śląska stanowią denary. Według emitenta określone zostały 384 egzemplarze. Większość z nich pochodzi z II w., a dokładniej z okresu od panowania Trajana do Marka Aureliusza, przy czym przeważają liczebnie monety Trajana (około 22%), następnie kolejno Antonina Piusa (około 21%) i Hadriana (prawie 18%). Kilka sztuk pochodzi z późniejszych czasów, do rządów Elagabala, denary natomiast z dalszych dekad III w. nie są w ogóle — jak dotąd — rejestrowane (por. ryc. 2).

Stosunkowo liczną grupę tworzą monety brązowe. Według emitenta określonych zostało 175 egzemplarzy, przy czym 21 egzemplarzy pochodzi z I w., 44 z II w. oraz 9 z III w. (razem 74 egz.), podczas gdy zdecydowanie ponad połowa (101 sztuk) pochodzi z IV w. Jeśli uwzględnimy wspomniane wyżej trzy

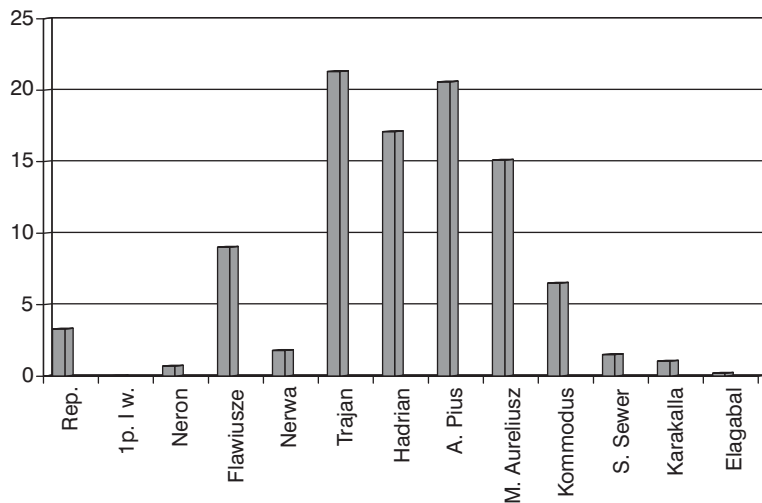
³⁷ Moneta została znaleziona w 1991 r. podczas badań wykopaliskowych, patrz Ciołek 2008a, s. 156, nr 245.

³⁸ Chodzi tutaj o Małopolskę i zachodnią część Mazowsza.

³⁹ Ciołek 2008b, s. 161–162.

⁴⁰ Ciołek 2001.

skarby z czwartowiecznymi monetami brązowymi (por. tab. 1), to można wysunąć hipotezę, że około połowy IV w. miały miejsce stosunkowo intensywne kontakty z Cesarstwem Rzymskim⁴¹.

Ryc. 2. Denarii ze znalezisk luźnych określone według emitenta

Fig. 2. Denarii from stray finds by issuer

Liczną grupę znalezisk monet na Śląsku tworzą aureusy: zarejestrowano ich łącznie 42 egzemplarze, gdy np. z Pomorza znany tylko 15⁴². Godny uwagi jest fakt, że z pozostałych terenów kultury przeworskiej (Małopolska, Wielkopolska, Polska Środkowa, zachodnie Mazowsze) znany zaledwie 12 egzemplarzy⁴³. Wszystkie aureusy ze Śląska pochodzą ze znalezisk drobnych — nie znany żadnego skarbu zawierającego ten nominał. Osiem aureusów znaleziono w kontekście grobowym, w tym jeden w znanym grobie okazałym z Wrocławia Zakrzowa (Sacrau)⁴⁴, inny zaś — jedyny przystosowany do zawieszania przez wykonanie otworka — to moneta Trajana Decjusza z cmentarzyska w Łągowicach (pow. Dzierżoniów)⁴⁵. Dokumentacja tych kontekstów grobowych nie pozwala na dalej idące wnioski archeologiczne. Całkiem inaczej wygląda sytuacja na terenie

⁴¹ Podobne rezultaty dotyczące znalezisk monet czwartowiecznych otrzymał A. Kunisz dla znalezisk z ziem Małopolski oraz F. Berger dla północno-zachodnich Niemiec (por. Kunisz 1969, s. 104–118; Berger 1992, s. 187–196). Więcej na temat kontaktów Cesarstwa Rzymskiego z Barbaricum w IV w. w świetle znalezisk monet patrz Bursche 1996, s. 129–132. O rodzajach tych kontaktów w omawianym okresie patrz także Kołendo 1998, s. 131–140.

⁴² Ciołek 2003, s. 30–32.

⁴³ Według stanu inwentaryzacji z 1996 r. Patrz katalog Bursche 1996, s. 184–215.

⁴⁴ Grempler 1888; Ciołek 2008a, s. 298, nr 453/1.

⁴⁵ Por. przypis 29.

osadnictwa kultury wielbarskiej (scharakteryzowana powyżej w punkcie 2b). Inne znane ze Śląska aureusy z otworkami (łącznie siedem egzemplarzy) zarejestrowane są jako znaleziska luźne, bez znanego kontekstu. Wszystkie odkrycia aureusów na Śląsku są rozproszone po całym badanym terenie. Pewną nieznaczną ich koncentrację można dostrzec na Wyżynie Głubczyckiej, a także w okolicach górnej Odry i we wschodniej części Dolnego Śląska⁴⁶.

Oprócz wspomnianych, zanotowano na Śląsku także rzadziej spotykane nominały. Są wśród nich antoniniany (łącznie 42 znane egzemplarze) oraz tetradrachmy (cztery egzemplarze). Monety te dotarły na teren Śląska w III w. Wszystkie pochodzą ze znalezisk drobnych. Jako wyjątek traktowany był zwykle skarb z Zielonej Góry (Grünberg), który miał zawierać, według informacji z literatury, ponad 50 aleksandryjskich tetradrachm⁴⁷. Przekazy na temat tego skarbu były bardzo niejasne, mniej lub bardziej celowo pogmatwane przez znalazcę, jak również przez późniejszych nabywców niektórych monet. Na podstawie szczegółowych danych z archiwaliów okazało się, że depozyt ten nie zawierał monet aleksandryjskich, a zapewne rzymskie emisje centralne, najprawdopodobniej denary. Tetradrachmy zostały zakupione w berlińskim sklepie z antykami i wymieszane z monetami znalezionymi w Zielonej Górze. Świadczą o tym sprawozdania Kurta Reglinga, dyrektora berlińskiego Gabinetu Numizmatycznego, a przede wszystkim list antykwariusza, od którego kupiono tetradrachmy⁴⁸.

Wśród znalezisk z IV i z V w. mamy na Śląsku nieliczną grupę solidów i medalionów (12 monet oraz 3 medaliony). Liczba ich jest uderzająco mała w porównaniu z Pomorzem, gdzie znaleziono około 900 solidów⁴⁹. Większość solidów pochodzi z czasu dynastii Konstantynów. Na Śląsku nie ma skarbów zawierających ten nominał. Mając do dyspozycji dość ubogi materiał trudno jest wyciągać dalej idące wnioski na temat czasu napływu monet tego nominału. Wydaje się, że należy poczekać na aktualizację katalogu znalezisk monet rzymskich z Małopolski i opracować te znaleziska łącznie ze śląskimi.

3. CZAS I OKOLICZNOŚCI NAPŁYWU MONET RZYMSKICH NA ŚLĄSK

Na podstawie zebranego materiału można wydzielić trzy etapy znaczniejszego napływu monet rzymskich na obszary kultury przeworskiej na Śląsku. Ich ujęcie tabelaryczne (tabela 5) jest nieco uproszczone, ale dobrze oddaje charakter znalezisk. Napływ ten nie był stabilny, regularny ani długotrwały, ale też nie wykazuje stopniowego wzrostu ani zaniku. W materiale znaleziskowym można wydzielić dłuższe okresy lub krótkotrwałe epizody napływu monet, które świadczą o mniej lub bardziej intensywnych kontaktach.

⁴⁶ Por. Ciołek 2008a, s. 351 (mapa 5).

⁴⁷ Kunisz 1973, s. 136–137, nr 196; Bursche 1996, s. 170, nr 72; Łonak 2005, s. 261–262, nr 353B.

⁴⁸ Dokładniej zob. Ciołek 2008c.

⁴⁹ Ciołek 2005.

Tabela 5. Etapy napływu monet rzymskich na teren Śląska

Nominał (kategoria)	Czas opuszczenia Cesarstwa	Intensywność	Dominujące kontakty
Denary (skarby)	Od ok. 180 r. do ok. 194–196	Bardzo intensywne	Polityczne
Aureusy (drobne)	Ok. połowy III w.	Intensywne	Polityczne
Follisy (drobne i skarby)	Ok. połowy IV wieku.	Względnie intensywne	Ekonomiczne

Wyodrębnione w tabeli okresy kontaktów pokazują w istocie czas opuszczenia przez dane monety terenów Cesarstwa Rzymskiego. Nie jest to jednak jednoznaczne z czasem, kiedy dotarły one na obszar Śląska. Z kolei charakterystyka kontaktów opisuje przeważający, najbardziej prawdopodobny rodzaj kontaktów.

Napływ denarów rzymskich na obszary Barbaricum — a zatem także Śląska — jest datowany na krótki okres od wojen markomańskich do początku panowania Septymiusza Sewera⁵⁰ (czyli w przybliżeniu od lat 166/167–180 do 194/196). Moment gwałtownego przerwania wypłat danin dla *superiores barbari* jest zbieżny z czasem reformy monetarnej przeprowadzonej przez Septymiusza Sewera na początku jego rządów, dlatego też wydarzenia te są często łączone. Reforma monetarna z 194 r. miała jednak pośredni tylko wpływ na przerwanie napływu denarów do rąk ludności zamieszkującej tereny kultury przeworskiej, nie była natomiast jego przyczyną.

Problem zaniku występowania denarów wybitych po reformie przeprowadzonej w 194 r. zajmował wielu badaczy. Intryguje fakt, że w pierwszej połowie III w. nadal napływały innego rodzaju importy rzymskie (*terra sigillata*, naczynia szklane oraz monety brązowe z I–III w.). Znaczną popularność zyskała intuicyjna w swej podstawie koncepcja, że ludność barbarzyńska nie chciała przyjmować gorszego pieniądza, przyzwyczajona do dobrego denara o dużej zawartości srebra⁵¹. J. Kolendo uważał, że przerwa w napływie denarów była skutkiem wydanego przez władze zakazu wywozu kruszcu z Imperium, o którym nie zachowała się żadna wzmianka w przekazach pisanych⁵². Ciekawą sugestię wysunął S. Suchodolski: import denarów przestał się opłacać w momencie, gdy moneta została zdecydowanie pogorszona⁵³. A. Bursche wskazał na złożoność przyczyn tego zjawiska⁵⁴. Obecnie przyjmuje się najczęściej, że gwałtowne przerwanie

⁵⁰ Problematyka znalezisk denarów na terenie Barbaricum była już wielokrotnie omawiana. Ważniejsze prace na ten temat: Berger 1992; Bursche 1994, s. 471–485; Lucchelli 1998; Wolters 1999; Ciołek 2003.

⁵¹ Por. Kunisz 1969, s. 90–92; Wielowiejski 1970, 134–138; Wielowiejski 1980, s. 155–167; Laser 1980, s. 19.

⁵² Kolendo 1980, s. 169–172.

⁵³ Por. Bursche 1983, s. 72.

⁵⁴ Bursche 1994, s. 472–473.

napływu denarów do Barbaricum około 194 r. nie było spowodowane czynnikami ekonomicznymi, lecz powstała w Cesarstwie Rzymskim wewnętrzną sytuacją polityczną⁵⁵. W wyniku wojny domowej, do której doszło po śmierci Kommodusa, przez długi okres granice Cesarstwa na Dunaju były niemal odsłonięte. W takiej sytuacji zrozumiałe jest, że szukano pozamilitarnych sposobów ochrony granic. Ogromne zapotrzebowanie finansowe zostało w dużej mierze zaspokojone przez reformę monetarną w 194 r., skutkiem dewaluacji denara było bowiem zwiększenie emisji. Uzyskano w ten sposób pieniądze nie tylko na podwyższenie żołdu, ale również na utworzenie nowych legionów. Po zwycięstwie Septymiusza Sewera nad dwoma innymi pretendenciami do tronu kryzys wewnętrzny został zażegnany. Wpłaty trybutów dla plemion barbarzyńskich nie były już konieczne, ponieważ sytuacja na granicy na Dunaju uległa stabilizacji⁵⁶.

Za przyjętym czasem napływu denarów na teren kultury przeworskiej, a zatem też na Śląsk, przemawia struktura lepiej poznanych zespołów oraz brak depozytów z czasu przed panowaniem Marka Aureliusza. Napływ ten wiązany jest z wypłatami pieniędzy, kierowanymi z Rzymu do elit germańskich plemion w oddalonych obszarach Barbaricum, do tzw. *superiores barbari*⁵⁷. Wpłaty takie jako daniny, pieniądze za pokój, może również za wykup jeńców wojennych, poświadczone są przez źródła pisane w czasach wojen markomańskich (166/167–180) oraz panowania Kommodusa (180–192). Użycie zespołów srebrnych monet jako dyplomatycznych prezentów dla silnych i ekspansywnych plemion z głębi kraju w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państwowej, jest bardzo prawdopodobne⁵⁸. Szczególnie wysokie kwoty mogły być wypłacane na początku panowania Septymiusza Sewera, kiedy rzymska granica praktycznie była odsłonięta na dłuższy czas (np. Legion I *Italica*, stacjonujący w tym czasie w Novae w Dolnej Mezji, podczas wojny o tron między latami 193 a 196 opuścił swój obóz nad Dunajem).

Z politycznymi kontaktami łączył się też napływ aureusów, który na Śląsku zaczął się w drugiej połowie III w. Należy przyjąć, że dopiero wtedy dotarły tu także starsze monety, od Nerona począwszy, które na terenie państwa rzymskiego ciągle były w użyciu, choć w ograniczonym stopniu, w całym III w.⁵⁹ Czas obiegu, lub też — mówiąc dokładniej — czas tezauryzowania aureusów był bardzo długi.

⁵⁵ Berger 1992, s. 158–159; Bursche 1994, s. 474; Lucchelli 1998, s. 216–217; Wolters 1999, s. 385–386; Erdrich 2001, s. 159–160.

⁵⁶ Berger 1992, 158–159; Wolters 1999, s. 385–386; Erdrich 2001, s. 159–160.

⁵⁷ Na temat *pulsi a superioribus barbaris* patrz Godłowski 1982, s. 48–80; Godłowski 1984, s. 327–350.

⁵⁸ Berger 1992, s. 156–160; Bursche 1994; Berger 1996, s. 59–60; Lucchelli 1998, s. 209–221; Wolters 1999, s. 385–389; Bursche e.a. 2000, s. 117.

⁵⁹ Zestawienie skarbów z aureusami z tego czasu: Callu 1969, s. 424–428. Dla terenu Pannonii, Mezji, Dacji i Noricum zob. Fitz 1978, s. 26–83. S. Bolin opublikował wykaz depozytów z czasów do panowania Pertynaksusa i Karakalli (Bolin 1958, s. 351–352) oraz skarby zdeponowane po 217 r. (Bolin 1958, s. 353–357). Utrudnieniem w korzystaniu z zestawień Bolina jest brak podziału skarbów ze względu na nominały.

Dopiero od połowy III w. zapanowały w skarbach aktualne emisje⁶⁰. W końcu pierwszej połowy III w. zniknęły z obiegu emisje przedseweriańskie⁶¹. W skarbach ukrytych na terenie Imperium Rzymskiego po 305 r. występują monety z ostatniej ćwierci III w.⁶² Aureusy, które dostały się na teren Barbaricum, musiały zatem opuścić granice rzymskie przed końcem III w.

Złote monety, które dotarły do Barbaricum podczas kryzysu III w., odzwierciedlają różne formy kontaktów politycznych. W czasie ciężkiego kryzysu ekonomicznego i intensywnych walk przeciw Barbarzyńcom handel odgrywał coraz mniejszą rolę albo wręcz nie miał znaczenia. Powody napływu monet złotych w tym czasie mogły być tylko polityczne: roczne wypłaty, tzw. *annua munera*, jednorazowe daniny, wypłaty żołdu dla barbarzyńskich oddziałów pomocniczych lub prezenty dyplomatyczne⁶³. Napływ solidów najprawdopodobniej też należy łączyć z kontaktami politycznymi⁶⁴, ale w tym przypadku lepiej poczekać z wnioskami do aktualizacji katalogów znalezisk monet z pozostałych obszarów kultury przeworskiej.

Napływ follisów można natomiast łączyć z kontaktami ekonomicznymi. Miał on miejsce podczas panowania dynastii Konstantynów, około połowy IV w. Monety pochodzą z lat trzydziestych i czterdziestych tego stulecia, a więc z wąskiego horyzontu czasowego. Trudno jest określić kierunki kontaktów z tego czasu, te monety bowiem, które można było bliżej określić, pochodzą zarówno ze wschodnich, jak i zachodnich mennic. Czas panowania dynastii Konstantynów cechował się stabilizacją polityczną i gospodarczą państwa, choć przejściową i względną. Monety brązowe, pełniąc głównie funkcje handlowe, świadczyć mogą o wzroście kontaktów o charakterze ekonomicznym. Wiąże się to zapewne z handlem bursztynem⁶⁵. Trzeba jednak podkreślić, że rozważając rodzaje kontaktów rzymsko-barbarzyńskich należy brać pod uwagę wiele różnych czynników. Uzależnienie rodzaju kontaktów tylko politycznych lub tylko ekonomicznych od rodzaju nominału byłoby zbyt dużym uproszczeniem.

4. TOPOGRAFIA ZNALEZISK MONET A OSADNICTWO

Znaleziska monet, z wyjątkiem skarbów, są w znacznej mierze zgubami. Należy zakładać, że występują na terenach zasiedlonych⁶⁶. Były one tymczasem

⁶⁰ Callu 1969, s. 426–427; King 1993, s. 439.

⁶¹ Kunisz 1971, s. 77.

⁶² Callu 1969, s. 427, 429.

⁶³ Na temat politycznego charakteru napływu monet rzymskich do rąk ludności barbarzyńskiej zob. Berger 1992, *passim*; Bursche 1996; Lucchelli 1998; Laser (1980, s. 38) natomiast uwzględnia możliwość, że monety docierały do Barbaricum jako łupy. Przeciwny tej tezie jest Berger (1992, s. 170).

⁶⁴ O okolicznościach napływu solidów do basenu Morza Bałtyckiego patrz Ciołek 2005, s. 1095–1104.

⁶⁵ Por. *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium* z 301 r.; na ten temat pisał J. Kolenko (1998, s. 135–136).

⁶⁶ Na ten temat pisał H.-Ch. Noeske 1979, s. 157.

bardzo rzadko uwzględniane w analizach sieci osadniczej⁶⁷, choć powinny być tak samo traktowane, jak cmentarzyska i znaleziska innych zabytków metalowych⁶⁸. Znaleziska monet stanowią bowiem bardzo dobre uzupełnienie mapy osadnictwa, zwłaszcza wobec relatywnie niewielkiej liczby rozpoznanych osad. Szczególnie ważne są one w przypadku, gdy stanowiska archeologiczne są już z jakichś względów nieuchwytnie.

Najliczniejszą kategorią numizmatów ze Śląska są jednak znaleziska luźne, a najmniej znaleziska osadnicze, których na badanym obszarze odnotowano jedynie 18 na 17 stanowiskach archeologicznych⁶⁹. We wszystkich przypadkach są to denary, tylko w Brodnie znaleziono subaerat na osadzie z okresu wpływów rzymskich. Odkryto je w następujących miejscowościach: Boguchwałów (pow. Głubczyce), Brodno (pow. Środa Śląska), Dobrzeń Mały (pow. Opole), Gogolin (pow. Krapkowice), Gostkowice (pow. Oława), Izbicko (pow. Strzelce Opolskie), Kietrz Łęgi (pow. Głubczyce) — dwa znaleziska, Masłowice Dąbrowa (pow. Trzebnica), Mierzyce (pow. Racibórz), Namysłów (pow. Namysłów), Niedźwiednik (pow. Ząbkowice Śl.), Obrowiec (pow. Krapkowice); Roszowice (pow. Kędzierzyn-Koźle) — dwa egz., Roszowski Las (pow. Kędzierzyn-Koźle), Sławików (pow. Racibórz), Ziębice (pow. Ząbkowice Śląskie). Należy jednak podkreślić, że tak niewielka liczba nie odzwierciedla stanu rzeczywistego, a jest jedynie wynikiem braku informacji dotyczących okoliczności odkrycia monet. Ustalenia, czy dany egzemplarz pochodzi z osady z okresu wpływów rzymskich, można się bowiem spodziewać w praktyce jedynie wówczas, gdy został on znaleziony przez archeologa. Tymczasem, jak wyżej wspomniano, zdecydowanej większości odkryć dokonano w XIX lub na początku XX w., a znalazcami były z reguły przypadkowe osoby, które nie zwracały uwagi na ewentualne fragmenty ceramiki rozrzuconej w pobliżu miejsca odkrycia monety. Można zatem wyciągnąć wniosek, że znaleziska monet z osad są niezwykle rzadkie głównie dlatego, że osady, na których je odkrywano, były po prostu niedostrzegane.

Znaleziska monet rzymskich na Śląsku tworzą mniejsze lub większe koncentracje⁷⁰. Skupiska te częściowo odzwierciedlają różny stopień przebadania obszaru. Największe z nich obserwujemy w pobliżu Wrocławia i przede wszystkim na Wysoczyźnie Głubczyckiej oraz na Opolszczyźnie. Są to obszary o szczególnie żyznych glebach i potwierdzonej archeologicznie sieci intensywnego osadnictwa w okresie wpływów rzymskich. Wprawdzie współczesny stan badań nad zasięgiem osadnictwa w okresie rzymskim nie znalazł jeszcze odzwierciedlenia na aktualnej mapie, ale możemy mapę znalezisk monet zestawzić z mapą stanowisk o charakterze metalurgicznym, która odzwierciedla w pewnym przybliżeniu sieć osadniczą⁷¹.

⁶⁷ Wyjątkiem są prace K. Godłowskiego, np. 1965, 1969, 1985.

⁶⁸ Por. Ciołek 2001.

⁶⁹ Por. wykaz tych stanowisk Ciołek 2008a, s. 332.

⁷⁰ Por. Ciołek 2008a, mapa 1, s. 346–347.

⁷¹ P. Madera, *Starożytne hutnictwo żelaza na Śląsku*, praca doktorska, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Chcę serdecznie podziękować Panu

Widoczne zbieżności pozwalają stwierdzić, że zagęszczenia występowania monet rzymskich na Śląsku odpowiadają koncentracjom osadnictwa przeworskiego. Jeśli zaś odtworzymy to osadnictwo na podstawie znalezisk monet, to zobaczymy, że na Śląsku było ono intensywne, a niektóre regiony były pokryte wyjątkowo gęstą siecią osad.

PODSUMOWANIE

Najpoważniejszy napływ monet rzymskich na Śląsk miał miejsce w końcu II w. (między wojnami markomańskimi a początkiem panowania Septymiusza Sewera). Zdecydowanie najczęstszym nominałem znajdowanym na Śląsku są denary, zarówno w skarbach, jak i pojedynczo. Monety innych nominałów zdarzają się rzadko lub nawet bardzo rzadko.

Na Śląsku relatywnie często znajdowane są aureusy, co wyróżnia te tereny przy porównaniu z innymi ziemiami zajmowanymi przez kultury przeworską i wielbarską. Aureusy docierały na Śląsk w okresie od połowy do schyłku III w., a jako przyczynę tego zjawiska można przyjąć kontakty natury politycznej: roczne wypłaty — tzw. *annua munera* — jednorazowe daniny, wypłaty żołdu dla barbarzyńskich oddziałów pomocniczych lub prezenty dyplomatyczne.

Liczba skarbów znalezionych na Śląsku jest dużo większa niż dotąd przypuszczano. Śląskie skarby zawierały przynajmniej 7000 monet. Najwięcej skarbów śląskich zawierało tylko denary, bez domieszek innych nominałów (21 zespołów). Relatywnie często spotykane są także skarby monet brązowych. Szczególnie ważne są trzy skarby z monetami brązowymi z IV w. Skarby monet złotych praktycznie na Śląsku nie występują; dwa znaleziska są określone jako niepewne, nie jest bowiem znana ich struktura chronologiczna. Ostatnia grupa depozytów, dość liczna, ma nieokreśloną chronologię i metal. Można jedynie przypuszczać, że przynajmniej w większości były to skarby denarów.

Monety w kontekstach grobowych również zdarzają się częściej niż dotąd przyjmowano. Pośród ponad 1000 monet ze znalezisk drobnych na Śląsku z grobów pochodzi 68 sztuk. Najczęstszym nominałem w grobach z cmentarzysk śląskich są pełnowartościowe denary. Pochodzą one z okresu od drugiej połowy I w. do schyłku wieku II. Stosunkowo liczną grupę wśród znalezisk grobowych tworzą także aureusy z I–III w.

Rozprzestrzenienie znalezisk monet rzymskich na Śląsku pokrywa się z siecią osadnictwa w okresie wpływów rzymskich. Na badanym obszarze odnotowano 18 monet na 17 osadach z okresu wpływów rzymskich. We wszystkich przypadkach są to denary, tylko wyjątkowo subaeraty. Znaleziska monet rzymskich na Śląsku tworzą mniejsze lub większe koncentracje. Największe z nich obserwujemy w pobliżu Wrocławia i przede wszystkim na Wysoczyźnie Głubczyckiej oraz na

Prof. Arturowi Błażejowskiemu (Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego) oraz Panu Dr. P. Maderze za uprzejme udostępnienie mi tej rozprawy do niniejszej pracy.

Opolszczyźnie. Są to obszary o szczególnie żyznych glebach i potwierdzonej archeologicznie sieci intensywnego osadnictwa w okresie wpływów rzymskich. Na dalej idące wnioski wynikające z porównania znalezisk monet rzymskich z osadnictwem należy poczekać do czasu wykonania aktualnego katalogu stanowisk archeologicznych z tego terenu.

ROMAN COIN FINDS IN SILESIA: CONCLUSIONS FROM THE NEW INVENTORY

The aim of this article is to discuss Roman coin finds in Silesia and to establish the chronology and circumstances of the transfer of Roman coins from the area of the Roman Empire to the region in question. These issues will be discussed giving particular consideration to the denominations and the categories of the finds. The basis for analyses is a catalogue of Roman coin finds from the area of Silesia, published in 2008.¹ In some cases, in order to illustrate the specific nature of Roman coin finds from Silesia, discoveries from other regions of Poland, mainly from Lesser Poland and Pomerania, sometimes also from Mazovia, will be quoted as comparative background.² These regions are relatively well examined and have relatively current inventories of finds.³

The area of Silesia examined here encompasses the south-west part of Poland. The west and south boundary is at the same time the modern political border with Germany, the Czech Republic and Slovakia. The east boundary of the examined area, determined by the scope of the published Lesser Poland inventory, is outlined by the rivers Soła, Vistula, Przemsza, Czarna Przemsza and Liswarta. In the north, the borderline of the analysed area is the boundaries of Opole and Lower Silesia provinces and the Wschowa district. In the area of the

¹ Ciołek 2008a. I would like to thank Doctor Dirk Backendorf (project *Fundmünzen der Antike*, Frankfurt a.M.) for help with working out Roman coin finds from Silesia. I also thank Professor Borys Paszkiewicz (Institute of Archaeology, University of Wrocław) for a number of valuable hints in the course of writing this article. The article is an extended version of the study *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Schlesien*, put into print in the series *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, Berlin 2010. The author is preparing a monograph of Roman coin finds in Silesia, where finds which require more extensive commentary, for which there was no place in the inventory, will be described.

² Those names are used here in the symbolic sense, given to them in the literature describing finds from the Roman period (*cf.* the next footnote), different from the uses of historians of the Middle Ages and modern times, and from the present administrative terminology.

³ For Lesser Poland: Kunisz 1985; for Pomerania: Ciołek 2007; for Mazovia: Kubiak 1979; East Mazovia and Podlasie see Romanowski 2008.

Lubuskie province, the borderline runs along the Odra (the inventory covered both banks of the river).⁴ In all, the studied region covers an area of about 43 000 km².

1. INFORMATION BASE

The information base used during the work on the catalogue from 2008 distinguishes Silesia from other regions of Poland. Here the most essential of the three sources has been archival material. Nearly 60 per cent of coin finds from the area of Silesia are documented in archive records. This refers mostly to the discoveries which were made from the end of the nineteenth century to 1945, and thus from the period of the highest increase of information concerning coin finds. Secondly about 33 per cent of all the information about Roman coin finds has been published in journals and, more rarely, in monographs.⁵ These are mostly coins found previous to the middle of the nineteenth century. Least frequently found is original material, that is preserved coins, in Silesia. Such specimens account for only 8 per cent of all the registered finds and come from the finds made mainly in the last ten years. We know them mostly from private collections although a few are in museum collections. Nothing is known about the place of storing of the definite majority of coins found before World War II. Only in the National Museum in Wrocław are five coins preserved, for which it has been possible to establish the place of their finding in the hoard of the village Wolany (the Kłodzko district, Lower Silesia province).⁶

The earliest mentions of ancient coin finds in Silesia appeared as early as the middle of the seventeenth century. However, these were mostly only general mentions of finding a large amount of ancient coins or even just of a discovery of coins, without giving clues as to chronology. In the eighteenth century increasingly careful information about the location of finds is to be observed, as well as the first data concerning the issuer or the general time of issue.⁷ Interestingly enough, in the eighteenth century more information about Roman coin finds in Silesia was reported than during the twentieth century after 1945 (vide Fig. 1). Nevertheless, in the twentieth century it still happened that finds were wrongly interpreted as 'ancient'. The example can be a find from the vicinity of Kietrz (the Głubczyce district), which contained coins determined and published as Roman, whereas from archival information it followed irrefutably that they were actually coins of

⁴ Precise scope of the inventory (*cf.* footnote 2) see Ciołek 2008a, p. 7, map pp. 346–347.

⁵ The reverse is the case for the source base for Pomerania, where we have recorded only a small fraction of finds in the archive material. This is caused mainly by the fact that little archive material was preserved from this area. See Ciołek 2007, p. 272.

⁶ Ciołek 2008a, pp. 283–285, No. 433.

⁷ More on this subject, see Ciołek 2006.

Pope Pius IX (1846–1878).⁸ The coins were supposed to have been found before 1925 in a molehill, by a road from Kietrz (Katscher) to Książ Pole (Knispel).⁹

The largest influx of information, which may be referred to as rapid, can be observed in the second half of the nineteenth century and in the first half of the twentieth century. This is related to the intensive development of academic institutions in Silesia and their special activities at that time. This is also a result of a well-working law system and various favourable circumstances which caused more frequent coin discoveries. This mostly refers to the development of agriculture and industry, intensive construction of the road and railway networks. Finds were made due to deep ploughing (to about 80 cm) by means of steam machines. In the second half of the nineteenth century potato cultivation assumed growing importance (many coins were found during potato harvest) and peat mining.

The intensive registration of ancient coin finds in Silesia were reflected in archive material.¹⁰ These are mainly old German archive records from before World War II.¹¹ Thus, we deal with various sorts of notes, reports, numerous official and private letters, private files,¹² but also official inventory books of museums. These are so-called *Zugang-* and *Eingangverzeichnisse*, that is various kinds of information lists and registers of museum acquisitions. For Silesian antiquities we also have the one of its kind collection of photographic plates on glass, dating back to the beginning of the twentieth century. This collection contains perfect quality photographs of coins found in Silesia.¹³ On several

⁸ Ciółek 2008a, p. 112 (Falsche Fundangabe).

⁹ Detailed analysis of archival information about this find cf. Chojecki 2003, pp. 19–22.

¹⁰ Demidziuk 2007.

¹¹ Museum archive records: Königliches Museum für Kunst und Altertümer (Breslau, 1815–1862), Museum Schlesischer Altertümer (Breslau, 1858–1899), Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer (Breslau, 1899–1945); archive records of academic institutions: Schlesischer Altertumsverein (Breslau, 1858–1945); of heritage preservation institutions: Staatlicher Vertrauensmann für Bodenaltertümer (Breslau, 1920–1945), Landesamt für Vorgeschichtliche Denkmalpflege (Breslau, 1931–1937), Landesamt für Vorgeschichte (Breslau, 1937–1945). I would like to thank Mr. Krzysztof Demidziuk (the Archaeological Museum, Department of the City Museum of Wrocław) cordially for the information about Wrocław archive records. This archive material is stored in the following institutions: the Archaeological Museum in Wrocław (Department of the City Museum of Wrocław), the State Archive in Wrocław, the National Museum in Wrocław, the Museum of Opole Silesia in Opole, the Upper Silesia Museum in Bytom, Museum in Racibórz, the Museum of Cieszyn Silesia in Cieszyn, the Institute of Archaeology of Warsaw University, Münzkabinett Berlin.

¹² The file of Gottlieb Büsching (known as Catalogue B and C, currently stored in the Archaeological Museum, Department of the City Museum of Wrocław), the file of Kurt Regling (stored in Münzkabinett in Berlin), and the file of Martin Jahn (now in the archive of the Institute of Archaeology of Warsaw University) can be mentioned here.

¹³ This unique collection of plates is stored in the archives of the Archaeological Museum in Wrocław (department of the Municipal Museum of Wrocław). The photographs come from the period from the 1890s to 1945.

occasions the photographs have allowed the verification of coin identification, as well as the discovery of duplicated or false information.¹⁴

2. ROMAN COIN FINDS IN SILESIA AGAINST THE COMPARATIVE BACKGROUND OF THE PRZEWORSK AND WIELBARK CULTURES

In the area of Silesia, a total of 487 sites have been registered in a catalogue where Roman coin finds were made in the period up to the end of 2007.¹⁵ General division of finds into hoards and small finds was applied here, with a further division of the latter into grave, settlement and stray, that is those whose archaeological contexts is not known to us.¹⁶ At least 48 hoards and 1002 specimens from small finds come from those sites, including 68 grave and 18 settlement ones (on 17 sites). The rest are coins found in groups or stray. Roman coins found in later, mainly Medieval hoards or contexts constitute a separate group. Fourteen such cases were reported in the discussed area. In total, the number of registered coins exceeded 10 000 specimens.

Almost all the categories of finds are represented in Silesia, with the important exception of votive deposits. Although it is possible that we might deal with the latter in Nowa Cerekwia, this still requires many analyses and first of all new data in support of this conjecture. First excavations in Nowa Cerekwia, which left behind extensive archive documentation and publications, come from as early as the nineteenth century. Until World War II in the fields of Nowa Cerekwia and neighbouring villages, a total of over 200 coins had been found. All of them were scattered and did not form concentrations.¹⁷ Much new material from this area has been added in recent years. To my knowledge, this constitutes at least 400 new coins.¹⁸

a. Hoards

At least 48 hoards of Roman coins have been found in the area of Silesia. We may assume that in fact there were many more of them, for we have a good deal of very general information such as ‘a Roman coin find’ or ‘numerous Roman coins’, coming from the eighteenth as well as the nineteenth centuries.

¹⁴ Among information concerning Roman coin finds in Silesia a total of 98 pieces of data appeared to be false or duplicated. In three cases even false data have been duplicated. This fact needs to be emphasized, since the amount of false information is relatively large and had a significant effect on the previous analyses of material from the discussed area and on the potential final conclusions.

¹⁵ See Ciołek 2008a, pp. 346–347, map 1.

¹⁶ See Suchodolski 1999, pp. 280, 282

¹⁷ Concerning finds from Nowa Cerekwia (Deutsch Neukirch and Bieskau) we have numerous archival documents at our disposal which contain detailed reports from German excavations from before 1945; cf. Ciołek 2008a, pp. 158–170, Nos. 250–253.

¹⁸ Roman coin finds from Nowa Cerekwia will be the subject of a separate, detailed study by the author of this article.

A much larger area of Pomerania, where 45 hoards were registered, and Lesser Poland with a number of 65 hoards, can serve as a comparative background. It has been believed that mainly single or cumulative finds occur in Silesia, whereas coin hoards are less frequent.¹⁹ But the registered number of hoard finds and their comparison with data from other areas show that hoards are by no means exceptional phenomena in the area under study.

Table 1. List of coin hoards from Silesia

Denomination	Chronology	Number of hoards
Denarii	Until the beginning of the 3 rd century	21
Bronze coins	1 st –3 rd centuries	2
	4 th century	3
	Unspecified	2
Gold coins (?)	3 rd century	2
Hoards mixed in respect of face values	3 rd century AR + 4 th century AE	2
	4 th century AE + AR.	1
Unspecified	Roman (?)	15
Total		48

Most Silesian hoards contained only denarii, without the addition of other denominations. Twenty-one such hoards have been recorded. Also hoards of bronze coins are found relatively often. Three hoards with bronze coins of the fourth century are particularly essential, since find complexes of that type are infrequent in Poland.²⁰ Hoards of gold coins practically do not occur in Silesia. Two finds remain uncertain since their chronological structure is unknown. The last group of deposits, quite numerous, are of undetermined chronology and metal. It can only be assumed that at least the majority of them were hoards of denarii.

The structure of most hoards found in Silesia is unknown. In several cases hoards have only been characterized generally, and only one is better examined — that found after World War II in Wrocław. The whole of it was seized and now it is in the Coin Room in the National Ossoliński Institute in Wrocław.²¹ We know slightly better the chronological structure of only seven denarii hoards out of 21 (vide Table 2). On the basis of the information available it can be stated that they are typical of the Przeworsk and Wielbark cultures. Better known Silesian

¹⁹ See Lind 1981, map.

²⁰ Bursche 1996, *passim*.

²¹ Wojtowicz 1967, pp. 210–267; Ciołek 2008a, pp. 293–295, no. 447.

hoards neither contain exceptional coins (*e.g.* pierced coins, imitations, unique specimens etc.) nor distinguish themselves from the majority of those beyond Silesia in their chronological structure.

Denarii from Silesian hoards come from the period from the second half of the first century to the beginning of the reign of Septimius Severus. The list of the chronological range of hoards in the table (*cf.* Table 2) clearly indicates that those groups must have crossed the borders of the Roman state in the short period of time between the end of the rule of Marcus Aurelius and the first years of the rule of Septimius Severus, and more precisely, to his monetary reform in 194.²²

Table 2. Chronological range of better examined hoards from Silesia

Period \ Hoard	54–68	69	69–96	96–117	117–138	138–161	161–180	180–192	193–211	
Błotnica Strzelecka	→									
Dziedzice			→							
Głogów		→								
Kończyce Małe		→								
Ochodze		→								
Wrocław (Pomorska Str.)		→								
Zakrzów	→									

The number of Silesian denarii hoards — more than 20 deposits known — indicates that the Przeworsk culture's population inhabiting the area of present Silesia was an important recipient of Roman money at the close of the second century, although the largest concentrations in the area of Przeworsk settlement consist of denarii hoards in Lesser Poland and Central Poland.²³

b. Grave finds

Roman coins rarely or very rarely occur in grave contexts in the areas occupied by the settlement of the Przeworsk and Wielbark cultures. However, if we compare grave finds from Silesia with other regions of the Przeworsk culture for which we have previously published catalogues, *i.e.* with Lesser Poland and West Mazovia,²⁴ we can see clearly that in Silesia Roman coins occur in graves

²² The exact date of this reform is not known; the years 194 or 196 have been suggested. On this subject, see F. Beyer 1995, *passim*. In the present article I assume 194, following A. Kunisz (2001, p. 343).

²³ *Cf.* Kunisz 1973; Kunisz 1985.

²⁴ Roman coin finds from Lesser Poland, see Kunisz 1985; from the area of West Mazovia, see Kubiak 1979.

from the second half of the first century to the close of the second century. Also aurei from the first-third centuries make up a relatively large group among the grave finds. They have been registered in nine graves of the Przeworsk culture in Silesia (Łagiewniki, the Dzierżoniów district; Masłowice Dąbrowa, the Trzebnica district; Masłów, the Trzebnica district; Oleśnica-environs, the Oleśnica district; Piskorzyna, the Wołów district; Sienice, the Dzierżoniów district; Strzelin, the Strzelin district; Wińsko, the Wołów district; Wrocław Zakrzów, the Wrocław urban district);²⁹ and in three graves four solidi were reported from the period of the rule of the Constantinian dynasty (Pęciszów, the Trzebnica district — two specimens; Raków, the Głubczyce district; Żerniki Wielkie, the Wrocław district)³⁰. Coins of different denominations and from other periods are found very rarely. These observations on coins from the burial grounds coincide with findings concerning the chronology of the inflow of Roman coins into the areas of the Przeworsk and Wielbark cultures.³¹

Pierced coins originate mainly from graves of the Wielbark culture, in spite of the fact that generally coins adapted for suspending (pierced or looped) are a very rare phenomenon in graves of this archaeological culture. Pierced coins account for as little as one per cent of the whole pool of small coin finds, yet if they occur, they do occur mostly in grave contexts.³² Pierced or looped coins are likely to have occurred much more frequently; however, such information was usually omitted in the literature, particularly before the middle of the nineteenth century. A different situation can be observed in the area of the Przeworsk culture. Pierced and looped coins occur in graves of this culture only sporadically. In the relatively well examined area of Silesia only one case of a pierced coin has been registered, namely an aureus from Łagiewniki (the Dzierżoniów district)³³, and four looped solidi found in three graves (in Pęciszów, Trzebnica district, Raków, Głubczyce district, and Żerniki Wielkie, Wrocław district).³⁴ It is particularly interesting to note that all the known pierced or looped coins from graves of the Przeworsk culture are gold and all originate from Silesia. No such a case has been reported in the other areas. Thus, these data are totally different from those quoted for the Wielbark culture. The coins from graves of that culture are also more diversified in respect of face value: these are mainly silver denarii and, less frequently, bronze and gold coins. It is worthy of note that in Pomerania, *i.e.* in the area with a particularly large number of solidi finds, no solidi were reported functioning as grave equipment.

²⁹ Ciołek 2008a, pp. 139, 143, 145, 184, 197, 227, 239, 276, 298.

³⁰ Ciołek 2008a, pp. 193, 216, 315.

³¹ Ciołek 2003, p. 26.

³² More on this subject, *cf.* Ciołek 2008b, pp. 159–160.

³³ Ciołek 2008a, p. 139, No. 218.

³⁴ *Cf.* footnote 30.

c. Settlement finds

In comparison with other archaeological cultures from the period of Roman influence, the Przeworsk Culture presents a great number of coin finds from settlements. In the area of the Przeworsk settlement, at least 160 specimens were registered on 45 archaeological sites. The settlement finds account for almost ten per cent of all Roman coin finds from the area of the Przeworsk culture. The data, however, are slightly distorted by finds from the area of a settlement in Jakuszowice, the Kazimierza Wielka district, which is unique in many respects. For over 100 coins are known from this settlement, considered a 'port of trade'. However, this site is one of the most closely examined; and moreover, searching by means of metal detectors was applied during the examinations, resulting in a surprisingly large number of coin finds.³⁵

In the group of settlement finds from the areas of the Przeworsk culture which are considered here, finds from Silesia account for a relatively small percentage, that is only one per cent (*cf.* Table 4). These are mostly denarii, all of them dating to the period from the end of the first to the second century.

Table 4. Finds of Roman coins from settlements of the Przeworsk culture

	Small finds	Number of coins in settlements	Proportion of coins in settlements in the named areas	Proportion of coins in settlements including other Przeworsk areas ³⁶
Silesia (Ciołek 2008)	1002 pcs.	18 pcs.	1.69%	0.97%
Lesser Poland (Kunisz 1985)	641 pcs.	138 pcs.	21.53%	8.47%
West Mazovia (Kubiak 1979)	106 pcs.	5 pcs.	4.7%	0.3%
Total	1,749 pcs.	160 pcs.		9.15%

Most information about coin finds from settlements is very general. Only their dating to the period of Roman influence is certain. The finds were made before World War II and it is rarely that we discover any information about context, *e.g.* the finding of other ancient objects, like fragments of ceramics, along with a coin. We only have closer information about finds from Kietrz (the Głubczyce district), where a coin of Commodus was found together with a fibula of type 15 according to Almgren,³⁷ and from Niedźwiednik (the Ząbkowice Śląskie

³⁵ Rodzińska-Nowak 2006; also Bursche *e.a.* 2000.

³⁶ This refers to Lesser Poland and West Mazovia.

³⁷ Determination by K. Godłowski, *cf.* Godłowski 1973, p. 286.

district), where another coin of Commodus was found in a settlement from phase D.³⁸

If we compare those observations with conclusions drawn on the basis of coin finds from the area of the Wielbark culture,³⁹ in this respect too we can observe large differences between the two cultures. Although too few sites of the Wielbark culture of a settlement character have been examined, certainly the majority of coin finds without an archeological context known to us actually come from settlements,⁴⁰ yet we do not have information *expressis verbis* on this subject.

d. Stray finds

Denarii constitute the majority of stray coin finds made in the area of Silesia. 384 specimens have been identified by issuer. Most of them originate from the second century, and more precisely, from the period from the reign of Trajan to Marcus Aurelius with coins of Trajan predominating (about 22 per cent); then, in turn, coins of Antoninus Pius (about 21 per cent) and of Hadrian (almost 18 per cent). Several pieces are later, up to the reign of Elagabal, while denarii from the further decades of the third century have not been registered so far (*cf.* Fig. 2).

Bronze coins constitute a relatively numerous group. 175 specimens have been attributed to issuer, with 21 specimens dating back to the first century, 44 to the second century and nine to the third century (in total, 74 specimens), whereas considerably more than half of them (101 pieces) come from the fourth century. If we consider the above-mentioned three hoards with fourth-century bronze coins (*cf.* Table 1), we can hypothesize that relatively intensive contacts with the Roman Empire took place about the middle of the fourth century.⁴¹

Aurei constitute a numerous group of coin finds in Silesia: a total of 42 specimens have been registered, whereas we know only 15 from Pomerania.⁴² It is worthy of note that we know only 12 specimens from the other areas of the Przeworsk Culture (Lesser Poland, Great Poland, Central Poland, West Mazovia).⁴³ All the aurei from Silesia come from small finds — we know no hoard containing coins of this sort. Eight aurei were found in a grave context, including one in the well-known magnificent grave from Wrocław Zakrzów

³⁸ Coin found in 1991 during excavation, see Ciołek 2008a, p. 156, no. 245.

³⁹ Ciołek 2008b, pp. 161–162.

⁴⁰ Ciołek 2001.

⁴¹ Similar results concerning fourth-century coin finds were obtained by A. Kunisz for finds from Lesser Poland and by F. Berger for north-west Germany (*cf.* Kunisz 1969, pp. 104–118; Berger 1992, pp. 187–196). More about contacts of the Roman Empire with Barbaricum in the fourth century in the light of coin finds see Bursche 1996, pp. 129–132. About the types of those contacts in the discussed period also see Kolendo 1998, pp. 131–140.

⁴² Ciołek 2003, pp. 30–32.

⁴³ According to the state of inventory from 1996. See the catalogue by Bursche 1996, pp. 184–215.

(Sacrau),⁴⁴ and another — the only one adapted to hanging by piercing a hole — is a coin of Trajan Decius from a burial ground in Łagiewniki (the Dzierżoniów district).⁴⁵ The documentation of those grave contexts does not allow further archaeological conclusions. The situation looks totally different in the area of the Wielbark culture settlement (characterized above in paragraph 2b). Other pierced aurei known from Silesia (a total of seven specimens) are registered as stray finds, without a known context. Most of the finds of aurei in Silesia are dispersed throughout the examined area. Several small concentrations can be observed only on the Głubczyce Upland as well as in the vicinity of the upper Odra River and in the east part of Lower Silesia.⁴⁶

Apart from those mentioned, other denominations have also been reported in Silesia although less frequently. These include antoniniani (in total 42 known specimens) and Alexandrian tetradrachms (four specimens). Those coins reached Silesia in the third century. All of them come from small finds. The hoard of Zielona Góra (Grünberg) which, according to the literature information, was supposed to contain more than 50 Alexandrian tetradrachms,⁴⁷ has usually been treated as an exception. Information concerning this hoard is very vague, more or less purposely complicated by the finder, as well as by later purchasers of some coins. On the basis of detailed data from the archive material, it appears that the deposit did not contain Alexandrian coins, but probably central Roman issues, most likely denarii. The tetradrachms were purchased in a Berlin antique shop and mixed with coins found in Zielona Góra. This is derived from reports of Kurt Regling, Director of the Berlin Coin Room and, in the first place, by a letter of the antique dealer from whom the tetradrachms were bought.⁴⁸

Among the finds from the fourth and fifth centuries we have in Silesia a small group of solidi and medallions (12 coins and 3 medallions). Their number is strikingly small in comparison with Pomerania, where about 900 solidi have been found.⁴⁹ Most solidi date to the period of the Constantinian dynasty. There are no hoards in Silesia that contain this kind of coins. Having quite limited material at our disposal, it is difficult to draw any far-reaching conclusions concerning the time of inflow of these denominations. We shall have to await the updating of the catalogue of Roman coin finds from Lesser Poland and examine those finds in combination with the Silesian.

⁴⁴ Grempler 1888; Ciołek 2008a, p. 298, No. 453/1.

⁴⁵ Cf. footnote 29.

⁴⁶ Cf. Ciołek 2008a, p. 351 (map 5).

⁴⁷ Kunisz 1973, pp. 136–137, No. 196; Bursche 1996, p. 170, No. 72; Łonak 2005, pp. 261–262, No. 353B.

⁴⁸ More precisely cf. Ciołek 2008c.

⁴⁹ Ciołek 2005.

3. PERIOD AND CIRCUMSTANCES OF ROMAN COIN INFLOW INTO SILESIA

Based on the collected material, it is possible to distinguish three stages of a more substantial inflow of Roman coins into the Przeworsk culture area in Silesia. Their tabular list (Table 5) is slightly oversimplified but indicates well the character of the finds. The inflow was not stable, regular or long-lasting, yet it does not show either gradual increase or disappearance. Longer periods or short-lived episodes of coin inflow can be distinguished in the find material which demonstrate more or less intensive contacts.

Table 5. Stages of Roman coins inflow into Silesia

Denominations (category)	Period of departure from the Empire	Intensity	Dominant contacts
Denarii (hoards)	From c. 180 to c. 194–196	Very intensive	Political
Aurei (single)	About the middle of the 3rd century	Intensive	Political
Folles (single and hoards)	About the middle of the 4th century	Relatively intensive	Economic

The periods distinguished in the table indicate the time of departure from the Roman Empire by certain coins, but this is not necessarily the same as the time when they reached the area of Silesia. The characteristic of contacts, in turn, describes the predominant or most probable type of contacts.

An inflow of Roman denarii into the areas of the Barbaricum — and thus, also Silesia — is dated back to the short period from the Marcommanic Wars to the beginning of the rule of Septimius Severus⁵⁰ (*i.e.* from approximately 166/167–180 to 194/196). The moment of the withholding of tribute payments for the *superiores barbari* coincides with the time of a monetary reform carried out by Septimius Severus at the beginning of his rule; thus those events are often linked, as too the cessation of the inflow of denarii to the area of the Przeworsk culture. The problem of the disappearance of denarii struck after the reform has absorbed many scholars. Interestingly enough, in the first half of the third century Roman imports of various kinds still arrived (*terra sigillata*, glass vessels and bronze coins from the first-third centuries). The intuitive notion, that Barbarian people did not want to accept coin inferior to the customary good denarius with a high silver content, gained considerable popularity.⁵¹ J. Kolendo suggested that an interruption in the inflow of denarii resulted from a ban on

⁵⁰ Issues of denarii finds in the area of Barbaricum have already been discussed many times. The major works on that subject: Berger 1992; Bursche 1994, pp. 471–485; Lucchelli 1998; Wolters 1999; Ciołek 2003.

⁵¹ Cf. Kunisz 1969, pp. 90–92; Wielowiejski 1970, pp. 134–138; Wielowiejski 1980, pp. 155–167; Laser 1980, p. 19.

precious metal export from the Empire issued by the authorities, of which no mention has been preserved in the written sources.⁵² S. Suchodolski put forward an interesting suggestion that the import of denarii stopped being profitable at the moment when the coin became definitely debased.⁵³ A. Bursche pointed out the complexity of reasons for this phenomenon.⁵⁴ At present it is usually assumed that the rapid disruption of an inflow of denarii to the Barbaricum about 194 was not caused by economic factors but by the internal political situation which arose in the Roman Empire.⁵⁵ As a result of the civil war which broke out after Commodus's death, the Empire's borders on the Danube were hardly guarded for a long time. In that situation, it is understandable that extra-military ways of border protection were looked for. The huge financial demand of the civil wars was largely fulfilled by the monetary reform of 194, since devaluation of the denarius resulted in an increase in emission. In this way, money was obtained not only for increasing military pay, but also for forming new legions. After the victory of Septimius Severus over the two other pretenders to the throne, the internal crisis was resolved. Payments of tribute to Barbarian tribes were no longer necessary, since the situation on the Danube border was stabilized.⁵⁶

Both the structure of better known hoards and the lack of deposits previous to the rule of Marcus Aurelius indicate the likely period of inflow of denarii into the area of the Przeworsk culture, and thus into Silesia. This inflow is related to payments directed from Rome to the elite of Germanic tribes in remote regions of the Barbaricum, to the so-called *superiores barbari*.⁵⁷ Such payments in the form of tributes, money for peace, possibly also for the ransoming of prisoners of war, are confirmed by sources written at the times of the Marcommanic Wars (166/167–180) and the reign of Commodus (180–192). The use of quantities of silver coins as diplomatic gifts for strong and expansive tribes from inside the country in the immediate vicinity of the state border is very likely⁵⁸. Particularly high sums may have been paid at the beginning of the rule of Septimius Severus, when the Roman border was practically exposed for a longer time (e.g. Legio I *Italica*, stationed in Novae in Lower Moesia at that time, left its camp on the Danube during the fight for the throne between 193 and 196).

Political contacts were also accompanied by an inflow of aurei which in Silesia began in the second half of the third century. It should be assumed that it was

⁵² Kolendo 1980, pp. 169–172.

⁵³ Cf. Bursche 1983, p. 72.

⁵⁴ Bursche 1994, pp. 472–473.

⁵⁵ Berger 1992, pp. 158–159; Bursche 1994, p. 474; Lucchelli 1998, pp. 216–217; Wolters 1999, pp. 385–386; Erdrich 2001, pp. 159–160.

⁵⁶ Berger 1992, pp. 158–159; Wolters 1999, pp. 385–386; Erdrich 2001, pp. 159–160.

⁵⁷ On *pulsi a superioribus barbaris* see Godłowski 1982, p. 48–80; Godłowski 1984, pp. 327–350.

⁵⁸ Berger 1992, pp. 156–160; Bursche 1994; Berger 1996, pp. 59–60; Lucchelli 1998, pp. 209–221; Wolters 1999, pp. 385–389; Bursche *e.a.* 2000, p. 117.

only then that older coins arrived as well, from those of Neron, which were still in use within the Roman state, although to a limited degree, throughout the third century.⁵⁹ The period of circulation, or — more precisely — of thesaurization of aurei was very long. Only from the middle of the third century did current emissions begin to dominate in hoards.⁶⁰ At the end of the first half of the third century pre-Severian issues disappeared from circulation.⁶¹ In hoards hidden in the area of the Roman Empire after 305 are coins from the last quarter of the third century.⁶² Thus, aurei which reached the Barbaricum must have left Roman borders before the end of the third century.

Gold coins which reached the Barbaricum during the crisis of the third century, reflect various forms of political contacts. In the time of a serious economic crisis and fierce combat against the Barbarians trade played a less important role or even was of no importance. The reasons for an inflow of gold coins at that time could be only of a political nature: annual payments, so-called *annua munera*, one-time tributes, the pay for Barbarian auxiliaries or diplomatic gifts.⁶³ The later inflow of solidi most likely should be related to political contacts as well,⁶⁴ yet in this case it is better not to attempt conclusions until the coin find catalogues from the other regions of the Przeworsk culture have been updated.

An inflow of folles, in turn, can be connected with economic contacts. It took place during the rule of the Constantinian dynasty, about the middle of the fourth century. The coins come from the thirties and forties of that century, thus from a narrow period of time. It is difficult to estimate the directions of contacts at that time, since the coins which have been clearly read originated from both Eastern and Western mints. The period of the Constantinian dynasty was characterized by political and economic stabilization of the state, although temporary and relative. Bronze coins, fulfilling mainly commercial functions, can prove an increase in contacts of an economic character. This is presumably related to amber trade.⁶⁵ It should be emphasized, however, that considering the types of Roman-Barbarian

⁵⁹ Comparison of hoards with aurei from that time: Callu 1969, pp. 424–428. For the area of Pannonia, Moesia, Dacia and Noricum cf. Fitz 1978, pp. 26–83. S. Bolin published a list of deposits from the time of rule of Pertinax and Caracalla (Bolin 1958, p. 351–352) and hoards deposited after 217 (Bolin 1958, pp. 353–357). The lack of articulation of the hoards with respect to denomination makes it difficult to use Bolin's lists.

⁶⁰ Callu 1969, pp. 426–427; King 1993, p. 439.

⁶¹ Kunisz 1971, p. 77.

⁶² Callu 1969, pp. 427, 429.

⁶³ On the subject of the political character of the inflow of Roman coins to Barbarian people, cf. Berger 1992, *passim*; Bursche 1996; Lucchelli 1998; Laser (1980, p. 38), however, includes the possibility that coins reached Barbaricum as spoils. Berger opposes this thesis (1992, p. 170).

⁶⁴ About the circumstances of the inflow of solidi into the Baltic Sea basin, see Ciołek 2005, pp. 1095–1104.

⁶⁵ Cf. *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium* from 301; the subject has been discussed by J. Kolenko (1998, pp. 135–136).

contacts, many various factors must be taken into account. To make the type of contacts, whether only political or only economic, conditional on the coins' denominations would be too large a simplification.

4. TOPOGRAPHY OF COIN FINDS AND SETTLEMENT

Coin finds, except for hoards, are largely of lost items. It should be assumed that they occur on settled areas.⁶⁶ By contrast, they were very rarely taken into consideration in the analyses of settlement network,⁶⁷ although they should have been treated in the same way as burial grounds and finds of other ancient metal objects.⁶⁸ For coin finds constitute a very good supplement to the settlement map, especially in view of the relatively small number of identified settlements. These are particularly important in the case when for some reasons archaeological sites are already unattainable.

However, stray finds are the most numerous category of coins from Silesia and the settlement finds, of which only 18 were reported in the studied area on 17 archaeological sites,⁶⁹ make up the smallest. In every case these are denarii, save that in Brodno a subaeratus was found on a settlement from the period of Roman influence. They have been found in the following localities: Boguchwałów (the Głubczyce district), Brodno (the Środa Śląska district), Dobrzeń Mały (the Opole district), Gogolin (the Krapkowice district), Gostkowice (the Oława district), Izbicko (the Strzelce Opolskie district), Kietrz Łęgi (the Głubczyce district) — two finds, Masłowiec Dąbrowa (the Trzebnica district), Mierczyce (the Racibórz district), Namysłów (the Namysłów district), Niedźwiednik (the Ząbkowice Śląskie district), Obrowiec (the Krapkowice district); Roszowice (the Kędzierzyn-Koźle district) — two specimens, Roszowicki Las (the Kędzierzyn-Koźle district), Sławików (the Racibórz district), Ziębice (the Ząbkowice Śląskie district). However, it should be stressed that such a small amount does not reflect reality, and is only the result of the lack of information concerning the circumstances of coin discoveries. Determination as to whether a given specimen comes from a settlement from the period of Roman influence can be expected realistically only when it has been found by an archaeologist. However, as was mentioned above, the definite majority of finds were made in the nineteenth or at the beginning of the twentieth centuries. And the finders were usually casual people who did not pay attention to possible ceramic fragments scattered near the place of coin discovery. Thus, it may be concluded that coin finds from settlements are extremely rare mostly because the settlements on which they were discovered were simply unnoticed.

⁶⁶ This subject was raised by H.-Ch. Noeske 1979, p. 157.

⁶⁷ The exception is studies by K. Godłowski, e.g. 1965, 1969, 1985.

⁶⁸ Cf. Ciołek 2001.

⁶⁹ Cf. list of those sites Ciołek 2008a, p. 332.

Roman coin finds in Silesia form smaller or larger concentrations.⁷⁰ These concentrations partly reflect the varying degrees of examination of the area. The largest of them can be observed in the vicinity of Wrocław and mostly on the Głubczyce Upland and in the Opole region. These are regions with particularly fertile soils and archaeologically confirmed network of intensive settlement in the period of Roman influence. Although the current state of research on the range of settlement in the Roman period has not been reflected in the current map yet, we can compare the map of coin finds with the map of sites of a metallurgic character, which to some extent reflects the settlement network.⁷¹ Noticeable similarities make it possible to state that accumulations of Roman coin occurrences in Silesia correspond to concentrations of the Przeworsk settlement. And if we reconstruct this settlement on the basis of coin finds, we will see that it was intensive in Silesia, and that some regions were covered with a particularly thick network of settlements.

CONCLUSION

The most serious inflow of Roman coins into Silesia took place at the end of the second century, *i.e.* between the Marcomannic Wars and the beginning of the reign of Septimius Severus. Denarii are the denomination most frequently found in Silesia, both in hoards and individually. Coins of other kinds occur infrequently, or even very rarely.

Aurei are relatively often found in Silesia, which distinguishes those areas in comparison with other lands occupied by the Przeworsk and Wielbark cultures. Aurei reached Silesia in the period from the middle to the close of the third century, and as the cause of this phenomenon contacts of a political nature can be assumed. These might take form of annual payments. *i.e.* the so-called *annua munera*, one-time tributes, the pay for Barbarian auxiliaries or diplomatic gifts.

The number of hoards found in Silesia is much larger than has been expected. Silesian hoards contained at least 7,000 coins. Most Silesian hoards contained only denarii, without the addition of other denominations (21 finds). Hoards of bronze coins are also found relatively often. Three hoards with bronze coins from the fourth century are of particular significance. Gold coin hoards practically do not occur in Silesia; two finds must be considered uncertain, since their chronological structure is unknown. The last, quite numerous, group of deposits, is of undetermined chronology and metal. It can only be supposed that at least most of them have been hoards of denarii.

⁷⁰ Cf. Ciołek 2008a, map 1, pp. 346–347.

⁷¹ P. Madera, Ancient ferrous metallurgy in Silesia, a doctoral dissertation, archives of the Institute of Archaeology of Wrocław University. I would like to thank cordially Professor Artur Błażejowski (Institute of Archaeology of Wrocław University) and Doctor P. Madera for kindly making this dissertation available to me for this study.

Coins in grave contexts also occur more frequently than has been assumed so far. Of more than 1000 coins from small finds in Silesia, 68 specimens come from graves. The most frequent kind of coins in graves from Silesian burial grounds are denarii of full value. They date to the period from the second half of the first century to the close of the second century. Also aurei from the first-third centuries make a relatively numerous group among grave finds.

The distribution of Roman coin finds in Silesia corresponds to the settlement network in the period of Roman influence. 18 coins on 17 settlements from the period of Roman influence have been noted in the examined area. In all the cases these are denarii, only exceptionally subaerati. Roman coin finds in Silesia form smaller or larger concentrations. The largest of them can be observed in the vicinity of Wrocław and mostly on the Głubczyce Upland and the Opole region. These are regions with particularly fertile soils and an archeologically proved network of intensive settlement in the period of Roman influence. The further conclusions resulting from the comparison of Roman coin finds with the settlement should wait until the completion of the current catalogue of archaeological sites from that area.

Translated by Joanna Skórska

BIBLIOGRAFIA/BIBLIOGRAPHY

- Beyer F.
 1995 *Geldpolitik in der Römischen Kaiserzeit: von der Währungsreform des Augustus bis Septimius Severus*, Wiesbaden.
- Berger F.
 1992 *Untersuchungen zu römerzeitlichen Münzfunden in Nordwestdeutschland*, Berlin, Studien zu Fundmünzen der Antike 9.
 1996 *Roman Coins beyond the northern frontiers: some recent considerations*, [w:] C. E. King, D. G. Wigg (red.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World. The Thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, 25–27.3.1993*, Berlin, s. 55–61.
- Bolin S.
 1958 *State and Currency in the Roman Empire to 300 A.D.*, Stockholm.
- Bursche A.
 1983 *Moneta i kruszec w kulturze wielbarskiej w okresie późnorzymskim*, Przegląd Archeologiczny, t. 31, s. 47–90.
 1994 *Die Markomannenkriege und der Zufluß römischer Münzen in das Barbaricum*, [w:] H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (red.), *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*, Brno, s. 471–485.
 1996 *Later Roman-Barbarian Contacts in Central Europe: Numismatic Evidence*, Berlin, Studien zu Fundmünzen der Antike 11.

Bursche *e. a.*

2000 A. Bursche, P. Kaczanowski, J. Rodzińska-Nowak, *Monety rzymskie z Jakuszowic*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *Syperiores Barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, s. 101–130.

Callu J.-P.

1969 *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris.

Chojceki D.

2003 *Rzymskie czy nie rzymskie? Rzecz o znalezieniu srebrnych monet w Kietrzu, pow. Głubczyce*, Magazyn Numizmatyczny [Częstochowa], nr 31, s. 19–22.

Ciołek R.

2001 *Znaleziska monet rzymskich na tle osadnictwa Pomorza w okresie wpływów rzymskich i wędrowek ludów*, Światowit, t. XLIV (III), fasc. B, s. 11–15.

2003 *Die römischen Münzfunde in Pommern*, WN XLVII, s. 25–39.

2005 *Solidusfunde in den südlichen Ostseegebieten*, [w:] C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (red.), *XIII. Congreso Internacional de Numismática. Madrid — 2003. Actas — Proceedings — Actes, II.*, Madrid, s. 1095–1104.

2006 *Monety rzymskie z terenu Śląska w dawnym piśmiennictwie*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Warszawa, s. 219–242.

2007 *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen. Pommern*, Wetteren (Collection Moneta 76).

2008a *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen. Schlesien*, Wetteren (Collection Moneta 83).

2008b *Ein Beitrag zur Funktion Römischer Münzen in der Wielbark- und in der Przeworsk-Kultur*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters (red.), *Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland) 3–6 September 2005*, Wetteren (Collection Moneta 82), s. 177–191.

2008c *Skarb monet rzymskich z Zielonej Góry, woj. lubuskie, w świetle informacji z materiałów archiwalnych*, Silesia Antiqua, t. 44, s. 73–84.

Demidziuk K.

2007 *Archiwalia archeologiczne jako źródło do numizmatyki Śląska*, [w:] D. Grossmannová, J. T. Štefan (red.), *Peníze v proměnách času, IV*, Ostrava (Acta Numismatica Bohemiae, Moraviae et Silesiae 10), s. 145–158.

Erdrich M.

2001 *Rom und die Barbaren: das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Mainz am Rhein (Römisch-Germanische Forschungen 58).

Fitz J.

1978 *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts*, Budapest–Bonn.

Godłowski K.

1965 *Wymiana handlowa ludności kultury przeworskiej na Górnym Śląsku z Imperium Rzymskim*, Archeologia, t. 16, s. 28–62.

1969 *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*, Katowice–Kraków.

1973 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku, cz. 1, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 2*, s. 255–382.

- 1982 *Północni Barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii*, [w:] *Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum*, Kraków (Scripta Archaeologica II), s. 48–80.
- 1984 „*Superiores barbari*” und die *Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen*, *Slovenská Archeológia*, t. XXXII, z. 2, s. 327–350.
- 1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1985.
- Grempler W.
1888 *Der II. und III. Fund aus Sacrau*, Breslau.
- King C. E.
1993 *The role of gold in the later third century A.D.*, *Rivista Italiana di Numismatica*, t. XCV, s. 439–451.
- Kolendo J.
1980 *L'arrêt de l'afflux des monnaies romaines dans le „Barbaricum” sous Septime-Sévère*, [w:] *Les «dévaluations» a Rome: époque républicaine et impériale*, 2, (Gdańsk, 19–21 octobre 1978), Roma, s. 169–172.
- 1998 *Napływ bursztynu z Północy na tereny Imperium Rzymskiego w I–VI w. n.e.*, [w:] J. Kolendo, *Świat antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, t. I, Warszawa, s. 131–140.
- Kubiak S.
1979 *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Wrocław–Warszawa.
- Kunisz A.
1969 *Chronologia napływu pieniądza rzymskiego na ziemie Małopolski*, Wrocław–Warszawa.
1971 *Obieg monetarny w Cesarstwie Rzymskim w latach 214/215–238 n.e. Od reform Karakalli do przywrócenia emisji antoniniana*, Katowice.
1973 *Katalog skarbów monet rzymskich odkrytych na ziemiach polskich*, Warszawa (Materiały do prehistorii ziem polskich, t. V: Epoka żelaza, z. 5: Okres rzymski).
1985 *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław–Warszawa.
2001 *Numizmatyka Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. I/II, Warszawa, s. 342–356.
- Laser R.
1980 *Die römischen und frühbyzantinischen Fundmünzen auf dem Gebiet der DDR*, Berlin (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 28).
- Lind L.
1981 *Roman Denarii Found in Sweden, 2. Catalogue. Text*, Stockholm (Acta Universitatis Stockholmiensis 11:2).
- Lucchelli T. M.
1998 *La moneta nei rapporti tra Roma e l'Europa Barbarica: aspetti e problemi*, Firenze (Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli Studi di Milano 179, Sezione di Storia Antica).
- Łonak W.
2005 *Znaleziska monet rzymskich na Śląsku*, Częstochowa.
- Noeske H. Ch.
1979 *Bemerkungen zur Problematik der Siedlungsfunde*, Studien zu Fundmünzen der Antike, t. 1, s. 157–165.

Rodzińska-Nowak J.

2006 *Jakuszowice, stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, Kraków (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne 61).

Romanowski A.

2008 *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen. Rechtsufriges Masowien und Podlachien, Wetteren* (Collection Moneta 84).

Suchodolski S.

1999 *Próba klasyfikacji znalezisk monet*, [w:] *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii*, t. 5, Moskva, s. 277–285.

Wielowiejski J.

1970 *Kontakty Noricum i Panonii z ludami północnymi*, Wrocław–Kraków–Warszawa.

1980 *Der Einfluß der Devaluation des Denars auf die Annahme römischer Münzen durch die hinter der Donau ansässigen Völker*, [w:] *Les «dévaluations» a Rome: époque républicaine et impériale*, 2, (Gdańsk, 19–21 octobre 1978), Roma, s. 155–167.

Wojtowicz S.

1967 *Skarb denarów rzymskich z Wrocławia na tle innych skarbów śląskich II–III w.*, *Ze skarbca kultury* 18, s. 210–267.

Wolters R.

1999 *Nummi Signati. Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft*, München (Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte 49).

Adres autorki/ Author's address:

Renata Ciołek

Instytut Archeologii

Uniwersytetu Warszawskiego

Krakowskie Przedmieście 26/28

PL 00-927 Warszawa

renataciolek@uw.edu.pl

rciolek@hotmail.com